

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

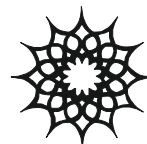
دانشنامه آزادگان

(اسیران ایرانی آزادشده در جنگ عراق علیه ایران)

شورای علمی دانشنامه آزادگان

مؤسسه فرهنگی، هنری پیام آزادگان

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، ۱۴۰۰

شورای علمی دانشنامه آزادگان

محمد رضا کائینی	علی محمد احدطجری
بیژن کیانی شাহوندی	حسن بهشتی پور
دکتر رضا ملکی	فریبرز خوب نژاد
	مجید غلات

دبیر علمی

دکتر منوچهر اکبری

معاون دبیر علمی و کارشناس دبیرخانه

مسعود امیرخانی

ویراستار ادبی

دکتر اصغر اسمعیلی

داور محتوایی

حسن بهشتی پور

بازبینی نهایی

فریبرز خوب نژاد

همکاران دبیرخانه

مژگان شهریاری، گوهر نصرتی

مؤلفان

- آفاکرمی، وحید (۴ مقاله)
- ادنانی، سید محمدصالح (۱ مقاله)
- اسمعیلی، اصغر (۲ مقاله)
- افشاری اصل، ایرج (۱ مقاله)
- امیرخانی، مسعود (۵ مقاله)
- امیرخانی، وحید (۳ مقاله)
- امیر سرداری، رضا (۱ مقاله)
- بهشتی پور، حسن (۱ مقاله)
- بیات موحد، فرزاد (۱ مقاله)
- پرتو، فتح الله (۴ مقاله)
- جعفرزاده، معصومه (۴ مقاله)
- حسن پور، عسگر (۳ مقاله)
- حیدری نسب، علیرضا (۳ مقاله)
- خاجی، علی (۳ مقاله)
- خدایی، داود (۴ مقاله)
- خسرویور، سعید (۲ مقاله)
- دوست کامی، فاطمه (۲ مقاله)
- دهقان نیری، فاطمه (۶ مقاله)
- رحیمی، مصطفی (۱ مقاله)
- ذبیحی علی تپه، علی (۲ مقاله)
- ذکریایی، مریم سادات (۱۳ مقاله)
- سعادت بیبشہ سری، حامد (۲ مقاله)
- سنچولی، زینب (۱ مقاله)
- شفیعی، مراد (۱ مقاله)
- شیشہ گران، پرویز (۱ مقاله)
- عباسی، مرتضی (۱ مقاله)
- عبدی، حسین (۵ مقاله)
- علوی بگانه، اسماعیل (۱ مقاله)
- علی دوست قزوینی، علی (۱ مقاله)
- علی بن، سہیلا (۵ مقاله)
- عیسی مراد، ابوالقاسم (۱ مقاله)
- فصیحی ہرنندی، مجید (۱ مقاله)
- فلاح ہاشمی، میر شمس الدین (۲ مقاله)
- قاسمی، غلامعلی (۱ مقاله)
- قلعہ قوند، فرزانه (۲ مقاله)
- قمیشی، رحیم (۱ مقاله)
- کائینی، محمدرضا (۴ مقاله)
- کاشانی زاده، پروین (۸ مقاله)
- کیانی شاہوندی، بیژن (۵ مقاله)
- کیشانی فراہانی، محمد (۲ مقاله)
- گلمرادی، شیرینعلی (۱ مقاله)
- گودرزی، افسانہ (۱ مقاله)
- گودرزی، داود (۳ مقاله)
- مشتاقی، زینب (۲ مقاله)
- نبوی چاشمی، سید رضی (۴ مقاله)
- نچار، سعید (۲ مقاله)
- واحد پور، مرتضی (۱ مقاله)
- ہاشمی، حسین (۱ مقاله)
- یزدی نژاد، زہرا (۶ مقاله)
- یوسف زاده، احمد (۱ مقاله)

نامه پژوهشکده

تألیف دانشنامه در ساحتی که از کمبود منابع علمی و تحقیقی رنج می‌برد و بیشتر بر روایت شفاهی و کتبی دیده‌ها و شنیده‌های حاضران در آن مقطع متکی است کاری است دشوار و تا حدی ناشدنی. اما تأسی به مقاومت جانانه آزادگان در اردوگاه‌های رژیم بعثی عراق و بهره‌گیری از ظرفیت‌های پژوهشی موجود، همکاری سازمانی، و استفاده از نویسندگانی دغدغه‌مند، توانی داد تا پژوهشکده دانشنامه‌نگاری پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی در راستای مأموریت ملی خود، از عهده این عهد برآید و در حد توان، اثری شایسته را به پیشگاه پژوهندگان تاریخ دفاع مقدس و ایران عرضه بدارد. تأخیر در این امر را رواندانستیم و نیک می‌دانستیم احتمال نشستن گرد نسیان و فراموشی بر بسیاری از رخدادهای این مقطع پرافتخار تاریخ کشورمان وجود دارد. لذا طی توافقی با مؤسسه فرهنگی هنری پیام آزادگان، عملیات اجرایی آغاز شد و با وجود وقفه‌ای سه‌ساله، با عنایت ویژه باری تعالی، اهتمام دست‌اندرکاران، باریک‌بینی‌ها و دقت‌ورزی‌های مداوم کار به اتمام رسید.

بر خود فرض می‌دانیم از جناب دکتر غلامعلی قاسمی مدیرعامل محترم مؤسسه فرهنگی هنری آزادگان، دکتر منوچهر اکبری دبیر محترم علمی دانشنامه، معاون دبیر و کارشناس دبیرخانه، اعضای محترم شورای علمی، نویسندگان، داوران ارجمند، و حروف‌نگار و همکاران محترم امور چاپ و نشر که برای قوام و پختگی بیشتر این دانشنامه از کوششی درخ نورزیدند و با حس مسئولیت‌پذیری به غنای آن کمک کردند، صمیمانه سپاسگزاری کنیم.

از اندیشمندان، تاریخ‌پژوهان، و آزادگان سرافراز کشور توقع داریم با اظهارنظر پیشنهادی، اصلاحی و تکمیلی ارزشمند خود ما را برای نسخه کامل‌تر این اثر یاری رسانند.

پژوهشکده دانشنامه‌نگاری

نامه مؤسسه فرهنگی هنری پیام آزادگان

دفاع مردم در کنار نیروهای مسلح به رهبری امام خمینی از سرزمین و آرمان‌های اسلامی خود مقابل تجاوز رژیم بعثی، برگ زرینی از تاریخ ایران است که حفظ تمامیت ارضی کشور و شکست دشمنان را در دستیابی به اهداف تجاوزکارانه آنها در پی داشت. مقاومت اسیران ایرانی در برابر دشمن و وفاداری آنان به آرمان‌های ملت و رهبری نظام اسلامی، بخش مهمی از تاریخ و فرهنگ دفاع مقدس در این دوره تاریخی مهم است؛ براین اساس بود که از سوی ملت و نظام اسلامی به دریافت لقب «آزادگی» مفتخر شدند.

مؤسسه فرهنگی هنری پیام آزادگان برپایه اهداف مندرج در اساسنامه و مفاد بیانیه مأموریت در سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ خود، به منظور ثبت، نشر و ترویج فرهنگ مقاومت و آزادگی، در سال ۱۳۹۱ تدوین دانشنامه‌ای جامع در مورد آزادگان را با رعایت معیارهای علمی و متعارف دانشنامه‌نویسی تحت اشراف بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران وابسته به وزارت علوم، تحقیقات و فناوری در دستور کار قرار داد. بعد از فراهم شدن مقدمات امر، به فضل همت و خواست رئیس محترم وقت بنیاد و پیگیری مدیران مؤسسه، این کار سترگ در اوایل سال ۱۳۹۳ آغاز شد. درحالی‌که هدف اصلی مؤسسه ثبت، ضبط و انتقال فرهنگ جهاد و استقامت در برابر متجاوزان خارجی به نسل کنونی و آینده کشور بود، ملاحظات و اهداف جزئی دیگر را در ذیل آن دنبال می‌کرد:

اول، به دست آوردن روایت دقیق و قابل اتکا از روند تحولات اردوگاه‌های بیست‌گانه در دوره اسارت.

دوم، تهیه کتابی مرجع در قالب دانشنامه علمی متکی به کار پژوهشی که قابل استناد برای تولید آثار فاخر توسط هنرمندان، پژوهشگران و علاقه‌مندان به تاریخ دفاع مقدس باشد. بی‌تردید تهیه چنین دانشنامه‌ای به آنها اطمینان می‌دهد با متنی روبه‌رو هستند که هم جامعیت موضوعی دارد و هم از جهت صحت و دقت علمی قابل اتکا است.

سوم، استفاده از تجربه‌های گران‌قیمت آزادگان نخبه کشور و مشارکت فعال آنها در تهیه این دانشنامه با همکاری علمی بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران در واقع فرصت مغتنمی را ایجاد کرد تا از یک‌طرف این دانش تجربی، که در هیچ دانشگاهی به دست نمی‌آمد و محصول کوره انسان‌سازی دوران اسارت بود، ثبت و ضبط دقیق شود و به نسل آینده منتقل گردد، و از طرف دیگر این تجربه‌های گران‌سنگ دچار نسیان یا نقصان علمی نشود؛ زیرا نسلی که خالق این تجربه‌های ارزشمند است در اثر گذشت زمان و بالا رفتن سن با آسیب جدی فراموشی روبه‌رو است.

در نهایت محصول همکاری ارزشمند بین مؤسسه فرهنگی هنری پیام آزادگان و بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران تدوین دانشنامه‌ای شد که تا حد بسیار زیادی زندگی دوران تنبیه‌خیز اسارت را در قالب آرمان‌ها، رویدادها و ارزش‌های انسانی آزادگان به‌عنوان مجاهدانی که در راه دفاع از اسلام، انقلاب اسلامی و مبارزه با ظلم و بی‌عدالتی و حمایت از ملل مظلوم و مستضعف به اسارت درآمده و با استقامت و پایداری بر آرمان خود در دوران اسارت پای فشردند تا به «الماس‌های درخشان» تبدیل شوند، به‌خوبی انعکاس می‌دهد به‌طوری‌که می‌توان ادعا کرد «دانشنامه آزادگان» به‌عنوان منبعی جامع و مستند تا حد امکان «فرهنگ و سبک زندگی آزادگی» را به خانواده بزرگ ایثارگران کشور، جامعه ایرانی و حوزه انقلاب اسلامی در جهان منتقل می‌کند.

این کتاب در واقع گام اولیه و بنیادی است که با استفاده از روش‌های علمی مرسوم در دانشنامه‌نویسی و حفظ استانداردهای قابل قبول علمی برای چنین کاری، توانسته فرهنگ و سبک زندگی ایرانی-اسلامی آزادگان را در سنگر پنهان جهاد و استقامت در اردوگاه‌های اسارت یعنی‌های عراق در قالب مدخل‌های گوناگون در اختیار پژوهشگران و علاقه‌مندان قرار دهد. علاوه بر این، دانشنامه آزادگان تجربه مهمی برای تدوین تاریخ صحیح دوران اسارت رزمندگان ایرانی در اردوگاه‌ها نیز محسوب می‌شود. زیرا مهم‌ترین رویدادها را در قالب مدخل‌های گوناگون به مخاطبان خود ارائه کرده است.

سرانجام آنکه مهم‌ترین ویژگی‌های این اثر تکیه بر دانش تجربی آزادگانی است که خود در صحنه عمل مستقیماً حضور داشته‌اند و آموخته‌های خود را با زبان علمی روز دانشنامه‌نویسی با کمک اعضای هیئت علمی دانشنامه‌نگاری در قالب مدخل‌هایی عرضه کرده‌اند که مخاطبان را با جذابیت‌های خاص و منحصربه‌فردی آشنا کرده است.

«ایمان و توکل به خدا؛ اخلاص در عمل؛ تکلیف‌مداری و پایبندی به حدود الهی؛ چاره‌جویی از دین و ترجیح رضای خدا بر همه نظرها؛ انس با قرآن و نماز و دعا و نیایش؛ عشق و ارادت و توسل به اهل بیت نبوت (علیهم‌السلام)؛ شناخت چهره واقعی دنیا و پرهیز از وابستگی به دنیا؛ صبر و شکیبایی؛ استقامت و ایستادگی؛ گذشت، ایثار و بلندنظری؛ همت بلند؛ پاکی و صداقت؛ قناعت و کم‌توقعی؛ تواضع و فروتنی؛ خوش‌رویی و شادابی و نشاط؛ احترام به انسان‌ها و حفظ حرمت آنان؛ حق‌شناسی و رعایت حقوق دیگران؛ محبت و خیرخواهی نسبت به انسان‌ها؛ مسئولیت‌پذیری؛ روحیه خدمتگزاری؛ نوع‌دوستی و احسان و نیکوکاری برای دیگران؛ فتوت و آزادگی و آزادمردی؛ روحیه جهادی و انقلابی؛ مقاومت در برابر حیل‌ها و تبلیغات دشمن و بی‌اعتمادی به آن؛ دلبستگی و پایبندی و دفاع از ولایت فقیه، امام راحل (ره) و جایگاه منبع رهبری، نظام جمهوری اسلامی ایران و انقلاب اسلامی» همه از جمله مهم‌ترین مواردی است که می‌توان با تجلی آنها در زندگی آزادگان در این دانشنامه آشنا شد. البته بی‌شک نمی‌توان انتظار داشت همه ابعاد عظیم «فرهنگ و سبک زندگی آزادگی» را در قالب یک جلد دانشنامه محصور کنیم و طبیعی است که این کار از نقصان و اشکالات احتمالی به دور نباشد. براین اساس، مؤسسه پیام آزادگان از همه علاقه‌مندان و صاحب‌نظران این حوزه به‌ویژه آزادگان عزیز استدعا دارد هر گونه پیشنهاد، انتقاد و اشکال احتمالی را به این مؤسسه اعلام کنند تا در چاپ بعدی مورد توجه قرار گیرد.

در پایان جا دارد از زحمات همه دست‌اندرکاران این دانشنامه به‌ویژه جناب آقای دکتر منوچهر اکبری استاد دانشگاه تهران و دبیر علمی، جناب آقای مسعود امیرخانی، آزاده گرانقدر جناب آقای حسن بهشتی‌پور، هیئت علمی و آزادگان عزیزی که زحمات بسیاری برای به ثمر رسیدن این تلاش علمی تحمل کردند، قدردانی کنیم. همچنین از اهتمام و حمایت جناب آقای دکتر احمد پاکتچی ریاست پژوهشکده دانشنامه‌نگاری برای چاپ این اثر تشکر می‌شود. این مهم و سایر فعالیت‌های فرهنگی مؤسسه پیام آزادگان بدون حمایت بی‌دریغ جناب حجت‌الاسلام‌والمسلمین سید محمدحسن ابوترابی‌فرد ممکن نبود، مراتب سپاس و قدردانی خود را به محضر این فرهیخته بزرگوار نیز اعلام می‌نمایم.

ضمن ادای احترام به صبر و استقامت همه آزادگان عزیز، این اثر به اسیرانی که در اردوگاه‌های اسارت غریبانه به شهادت رسیدند و به روح پرفتوح روحانی مجاهد و مردم‌دار، سید آزادگان و اسیران ایرانی جنگ تحمیلی، فقید سعید سید علی‌اکبر ابوترابی‌فرد تقدیم می‌شود.

مؤسسه فرهنگی هنری پیام آزادگان

غلامعلی قاسمی

مقدمه

جنگ در زمینی به گستره ۱۴۰۰ کیلومتر مرز مشترک ایران و عراق ادامه داشت، اما کمتر کسی می‌دانست که هم‌زمان با این نبرد هشت‌ساله، نبرد به‌ظاهر خاموش دیگری در اردوگاه‌های اسرای ایرانی در عراق جریان دارد. اسرا، از پیر و جوان، نظامی و غیرنظامی، زن و مرد، با کمترین امکانات و بیشترین محدودیت‌ها و زیر شلاق ستم نظامیان بعثی، با تاسی به مرامنامه سالار شهیدان و تشبیه به صبر قافله‌سالار اسیران کربلا حضرت زینب کبری(س)، منشور آزادگی را با بند بند وجودشان با قلم صبر نگاشتند. آنان «اسیر» رفتند، اما «آزاده» برگشتند؛ تا جایی که فرمانده بعثی اردوگاه در آخرین روزها، هنگام خروج اسرا از اردوگاه گفت: «به‌حقیقت ما زندانبان‌ها اسیر شما بودیم نه شما اسیر ما.»

اسرای جنگ تحمیلی با ترسیم فرهنگی ناب و متمایز با انواع اسارت در دنیا، میراثی ماندگار از شکیبایی و ایثار و شجاعت به یادگار گذاشتند: روحانی نستوه و مقاومی که با اتخاذ مشی‌ای معتدل با نیروهای عراقی، حافظ سلامت جسم و روح اسرا شد و به‌کمک سایر اسیران با برپایی تشکیلاتی منظم و راه‌اندازی فعالیت‌های علمی، آموزشی، ورزشی، و ادبی آینده‌ای روشن و امیدبخش را برای اسرا ترسیم کرد؛ خلبان شجاعی که حاضر نشد حتی برای یک دقیقه در تلویزیون عراق ظاهر شود و به کشورش خیانت کند و در ازای آن هجده سال کابوس‌وار را در زندان‌های رژیم بعثی سپری کرد؛ مادری عاشق و خالص که در خدمت‌رسانی خستگی‌ناپذیرش به اسرا و خانواده‌هایشان از هیچ کوششی دریغ نورزید و مادر همه اسیران نام گرفت؛ و... اینها تنها قطره‌ای از دریای آن فرهنگ ناب است که پشت درهای بسته اردوگاه‌ها رخ نمود و آن را به یکی از مقاطع فراموش‌ناشدنی تاریخ ملت ایران تبدیل کرد.

اسرای جنگ تحمیلی سرو قامتشان زیر تازیانه بیداد خم شد، اما سر تسلیم فرود نیاوردند. تاول پاها، زخم سینه‌ها، استخوان خردشده سرها، چشم‌های از حدقه درآمده، و قبرهای پنهان و گمشده، فریاد بلند این مظلومیت خاموش است تا گوش تاریخ همواره بشوند که «اسرای ما در چنگال دژخیمان خود سرود آزادی‌اند و احرار جهان آن را زمزمه می‌کنند.»

تدوین و تألیف دانشنامه‌ای موسوم به آزادگان، شاید کمترین کاری باشد برای ادای دین در جواب مقاومت، ایثار ستیهندگی، پایداری، مظلومیت، و جفاهای گونه‌گونی که بر جمعی از رزمندگان اسیر ازسوی رژیم بعثی رفته است. گرچه با تألیف و نشردها دانشنامه و فرهنگ و هزاران کتاب، فقط روایت آنچه بر آنها رفته است ثبت می‌شود و فریادهای خاموش و جانکاه و مقاومت بی‌نظیر و روح بلند و نستوه و سازش‌ناپذیر شیران در بند را هرگز نمی‌توان نشان داد. نگفتن و ننوشتن و ثبت نکردن این حقایق هر چند تلخ، به‌نوعی نادیده‌انگاشتن حقایق مهم تلقی می‌شود. تأخیر بیش از این در تألیف این دانشنامه با خسران رحلت آزادگانی روبه‌رو خواهد شد که خود تاریخ مجسم مقاومت هستند.

دانشنامه آزادگان براساس توافق مشترکی بین بنیاد سابق دانشنامه‌نگاری ایران (پژوهشکده فعلی دانشنامه‌نگاری) و مؤسسه فرهنگی هنری پیام آزادگان در آبان‌ماه ۱۳۹۲ شکل گرفت. پس از انتخاب اعضای محترم شورای علمی دانشنامه، که همگی از

آزادگان سرفراز کشور و چهره‌های مطرح فرهنگی، علمی و ادبی هستند، جلسات شورای علمی آغاز شد و معماری دانشنامه از حیث مسائل علمی و فنی طرح‌ریزی و سیاست‌گذاری شد. گفت‌وگوهای علمی در گرفت، مآخذ مهم شناسایی شد؛ چند کارگاه آموزشی دانشنامه‌نویسی با توجه خاص به مبحث اسارت برگزار شد؛ و در نهایت پس از برگزاری بیست‌ویک جلسه شورای علمی، فهرست مداخل نهایی شد. با وجود برگزاری منظم جلسات شورای علمی و انجام اقداماتی نظیر مأخذیابی و مدخل‌گزینی، به مدت سه سال در کار دانشنامه وقفه افتاد و عملاً هیچ فعالیتی صورت نگرفت. خوشبختانه از اواخر نیمه دوم سال ۱۳۹۵ فعالیت دانشنامه از سر گرفته شد و ضمن بازنگری مداخل، سفارش نگارش مقالات آغاز شد.

معیار اصلی در انتخاب مداخل این دانشنامه «ارتباط موضوعی با بحث اسارت و میزان اهمیت آنها» است. مداخل انتخابی در مقولات گوناگون زیر دسته‌بندی شده‌اند:

- مکان‌های نگه‌داری اسرا (اردوگاه‌ها و زندان‌ها)؛
- تعدادی از چهره‌های شاخص دوران اسارت؛
- حوادث شاخصی که در اردوگاه‌ها رخ داده است و نقطه عطفی در دوران مقاومت اسرا به‌شمار می‌رود؛
- معرفی برخی از آثار ادبی و هنری که یا مزین به تقریظ رهبر معظم انقلاب هستند یا محتوای آنها به موضوعی خاص در دوران اسارت اشاره دارد؛
- اشاره به مسائل حقوقی؛
- و نیز مسائل فردی و اجتماعی دوران اسارت همچون بهداشت، آموزش، بیماری‌ها، امکانات، ابتکارات و مانند آن.

تعداد واژگان هر مدخل، بسته به میزان اهمیت آن، متفاوت است و در این دانشنامه مقالات کوتاه، متوسط، و بلند به چشم می‌خورد. در نگارش مقالات، هم از آزادگان فرهیخته و اهل قلم بهره بردیم، و هم از سایر نویسندگان و دانشنامه‌نگاران. شیوه کار به این شکل بود که کلیات محتوا و رئوس مطالب هر مدخل در اختیار نویسنده قرار می‌گرفت که در مدت زمانی مشخص فرصت داشت تا با مراجعه به اسناد و مطالب موجود، نسبت به نگارش و تحویل مقاله اقدام کند.

نخستین مشکل دبیرخانه در تألیف این دانشنامه، عدم تجربه و تخصص خود آزادگان سرفراز در تألیف مقالات دانشنامه‌نگاری بود؛ معضلی که برای سایر دانشنامه‌های علمی هم با آن مواجه هستیم. کم نبودند اعضای هیئت علمی محققانی که با چاپ بیش از صد مقاله علمی‌پژوهشی، از نوع مقالات دانشنامه‌نگاری تصور دقیق و روشنی نداشتند. وقتی این خلاء و ضعف را بین ارباب تحقیق داریم، انتظارمان از آزادگانی که سال‌ها از فضای علم و تحقیق دور بوده و در بدترین شرایط به سر برده‌اند شاید انتظاری بجا نباشد. باین‌همه اراده و عزم جمعی که پشت تألیف این اثر بود، ما را از اتمام و انجام این اثر گرانسنگ منصرف نکرد.

از آغاز می‌دانستیم که برای نگارش مقالات دانشنامه‌نگاری در این حوزه با کمبود انباشت علمی و پژوهشی و حتی منابع معتبر و قابل استناد مواجه خواهیم بود. با وجود انتشار آثار متعدد و متنوع در این حوزه، همچنان مباحث این حوزه از لحاظ تاریخی به حد کافی تبیین نشده است، زیرساخت‌های پژوهشی قابل اعتنا و معتبر آماده نیست، و فرهنگ‌نامه‌ها و دیگر آثار مرجع در این حوزه آن‌طور که بایسته و شایسته است منتشر نشده است. همچنان خلاء انجام پژوهش‌های علمی و تاریخی در پژوهشگاه‌ها و دانشگاه‌ها و انتشار و نقد و بررسی آنها در این موضوع به چشم می‌خورد. علی‌رغم تلاش موسسه فرهنگی هنری پیام آزادگان در این زمینه، عمده منابع نویسندگان این دانشنامه یا مشاهداتشان یا کتاب‌های خاطرات اسرا و مصاحبه و گفت‌وگو با تعدادی از این عزیزان بود. گرچه نیک می‌دانیم در کتاب‌های مرجع نباید از نظرات شخصی افراد استفاده کرد، اما در این دانشنامه بخش مهمی از اطلاعات از رهگذر مصاحبه با چهره‌های شاخص و حاضر در آن مقطع کسب می‌شد و تلاش شد واقعیات موضوع حتی‌الامکان مستند باشد و اسناد و منابع معتبر آن ذکر شود.

مشکل سوم، وجود تفاوت‌هایی در روایت اسرا در برخی موضوعات بود که به سبب تنوع اردوگاه‌ها و شرایط خاص حاکم بر آنها اجتناب‌ناپذیر می‌نمود. تلاش زیادی صورت گرفت تا اطلاعات مندرج در هر مقاله، ضمن داشتن استقلال نسبی، جامع و از شمول کلی در تمام اردوگاه‌ها برخوردار باشد، در غیر این صورت با ذکر نام اردوگاه، به روشن شدن مطلب کمک شد. مبالغه نیست اگر بگوییم با تعاریف و ویژگی‌هایی که لازمه مقالات و مداخل دانشنامه است، مولفه اسارت و آزادگی از ظرفیت کافی برای دانشنامه‌نویسی برخوردار نیست. به همین سبب، حسب تکلیف و احساس مسئولیت و وظیفه‌ای که نسبت به آزادگان سرافراز داریم، حتی اگر عنوان فرهنگ دانشنامه‌گی را بدان اختصاص دهیم، چندان غیرعلمی نیست. مقالات، پس از دریافت، مورد ارزیابی محتوایی و نگارشی قرار گرفتند: در ارزیابی محتوایی، محتوای مقاله از نظر استنادی و مطابقت با حقایق؛ و در ارزیابی نگارشی، تناسب با موضوع مقاله، برخورداری از لحن دانشنامه‌گی، انسجام درونی و توالی منطقی مباحث مدنظر بود. در صورتی که مقالات در این دو مرحله، نیازمند اصلاحات بود، به مؤلف بازگردانده می‌شد تا ظرف مدت زمانی معین به اصلاح آن همت گمارده و آن را بازگرداند. پس از بررسی مجدد و اطمینان از اصلاحات انجام‌شده، مقاله برای سیر مراحل ویراستاری ادبی و صوری و محتوایی ارسال می‌شد.

دانشنامه آزادگان بر آن بوده است تا مرجعی دانشنامه‌گی پیرامون مباحث مرتبط با اسارت رزمندگان ایرانی در خلال جنگ تحمیلی عراق علیه ایران به دست دهد. این اثر عصاره تاریخ مقاومت خاموش آزادگانی است که تا قرن‌ها حیرت جهانیان را در پی دارد. این دانشنامه کتابی روشن از زندگی آزادگانی است که با آرزوی شهادت به جبهه‌ها اعزام شده بودند ولی سرنوشت دیگری برای آنان رقم خورد، اما در اسارت هم کاری کمتر از شهادت نکردند. سیره انسانی و مقاومت آزادگان را در هیچ قاموس و کتاب و کتابخانه‌ای نمی‌توان یافت. این اثر به نوعی پاسخی مستند و جوابی مجاب‌کننده به این سوال شاعرانه محمدرضا عبدالملکیان است که:

پسرم می‌پرسد،

تو چرا می‌جنگی

...

با تمام دل خود می‌گویم

تا چراغ از تو نگیرد دشمن.

هرگز ادعا نداریم که کار انجام‌شده در این اثر بی‌نقص است و کاستی ندارد، ولی اطمینان می‌دهیم از تمامی ظرفیت‌های موجود بهره بردیم تا اثری شایسته و درخور اعتنا برای پژوهشگران و علاقه‌مندان عرصه دفاع مقدس فراهم شود. بر خود فرض می‌دانم ضمن گرامیداشت یاد و نام شهیدان و الامقام دفاع مقدس، شهدای عزیز دوران اسارت و آرزوی توفیق و سلامتی برای همه آزادگان سرافراز، از همه نویسندگان، داوران، ویراستار، نمونه‌خوان، و حروف‌نگار این دانشنامه صمیمانه تشکر کنم و قدردان زحمات مسئولان محترم پژوهشکده دانشنامه‌نگاری پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی باشم. وظیفه حکم می‌کند از جناب حجت‌الاسلام والمسلمین محمدحسن ابوترابی‌فرد، که از روزهای نخست برای انعقاد قرارداد و همکاری مؤسسه پیام آزادگان با روی خوش و جدیت اعلام آمادگی کردند، از مدیرعامل محترم سابق و فعلی مؤسسه، و نیز اعضای شورای علمی دانشنامه و سایر عزیزانی که در تألیف این اثر همیاری و همکاری کرده‌اند، تشکر قلبی خویش را ابراز دارم.

پانزده

انصاف حکم می‌کند از پایمردی و اخلاص و پیگیری مستمر آقای مسعود امیرخانی تشکر ویژه به عمل آورم که بی‌تردید در به
ثمر نشستن این دانشنامه سعی بی‌بدیل مبذول داشته است.

دبیر علمی دانشنامه آزادگان

منوچهر اکبری

فهرست مقالات

۱۲۶	بهداشت و درمان	۱	آب
۱۳۱	بهرامی، شمسی	۴	آباد، معصومه
۱۳۳	بیگاری	۵	آزموده، حلیمه
۱۳۵	بیمارستان	۶	آشپزی و آشپزخانه
۱۳۸	بیماری‌های روحی‌روانی	۱۰	آمار
۱۴۳	پایی که جا ماند	۱۳	آموزش
۱۴۵	پناهندگی	۱۷	آن بیستوسه نفر
۱۴۶	پوشاک	۱۹	آوارگان، اردوگاه
۱۴۷	پیراننده، حسین	۲۳	ابتکارات و خلاقیت
۱۵۱	تغذیه	۲۶	ابوترابی‌فرد، سید علی‌اکبر
۱۵۴	تکریت، اردوگاه ۵	۳۰	ابوغریب، زندان
۱۵۶	تکریت، اردوگاه ۱۱	۳۲	ادبیات و هنر
۱۶۰	تکریت، اردوگاه ۱۲	۳۷	ارتباطات
۱۶۲	تکریت، اردوگاه ۱۴	۳۹	اردوگاه
۱۶۴	تکریت، اردوگاه ۱۵	۴۵	اسارت، اسرا و آزادگان در مطبوعات
۱۶۶	تکریت، اردوگاه ۱۶	۶۰	اسارت در اسلام
۱۶۹	تکریت، اردوگاه ۱۷	۶۲	اسارت در سینما، تئاتر و تلویزیون
۱۷۲	تکریت، اردوگاه ۱۹	۶۶	اسارت در شعر
۱۷۴	تکریت، اردوگاه ۲۰	۷۱	اسارت در کلام امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری
۱۷۶	تکننگاری	۷۵	اسارت و اسیران
۱۷۸	تنبیه و شکنجه	۷۹	استخبارات
۱۸۲	تندگویان، محمدجواد	۸۰	استتساخ
۱۸۵	توالت	۸۲	اسرای متأهل
۱۸۹	ثب‌نام اسرا	۸۴	اسیران نوجوان و جوان
۱۹۳	جاسوسی	۸۸	اسیر کوچک
۱۹۴	جنگ تحمیلی عراق علیه ایران	۸۹	اشتغال
۱۹۹	چه کسی قشقرها را می‌کشد؟	۹۲	اعتراض
۲۰۳	حقوق بین‌الملل و اسیران جنگی	۹۸	افراز، بهجت
۲۰۹	خادمان اسرا	۱۰۰	الانبار، اردوگاه (اردوگاه ۸ یا عنبر)
۲۱۰	خاکریز پنهان	۱۰۳	الرشید، زندان
۲۱۲	خانواده	۱۰۶	امکانات
۲۱۵	خرده‌فرهنگ‌ها	۱۱۰	امنیت
۲۱۷	خوشیوندان	۱۱۰	انتخاب آیت‌الله خامنه‌ای به رهبری انقلاب و اسیران ایرانی
۲۱۹	دیات، عبدالحسین	۱۱۵	با آزادگان در اسارت
۲۲۰	درگیری در اردوگاه موصل	۱۱۶	بازگشت آزادگان به وطن
۲۲۲	دعا و توسل	۱۲۰	یعقوبه، اردوگاه ۱۸
۲۲۷	رادبو	۱۲۳	بوی پیراهن یوسف
۲۲۹	رحلت امام خمینی	۱۲۴	بهارستانی، قنبر علی

۳۵۵	نام‌نگاری.....
۳۶۲	ناهیدی، فاطمه.....
۳۶۴	تقص‌ حقوق اسیران جنگی ایرانی و مسئولیت بین‌المللی دولت عراق.....
۳۶۶	نماز.....
۳۶۸	نمایش اسرای ایرانی در عراق.....
۳۷۱	ورزش.....
۳۷۵	هلال احمر.....

۳۳۲	رسانه و خبر.....
۳۳۴	رضایی، محمد.....
۳۳۵	رمادی ۱، اردوگاه (کمپ ۶).....
۳۳۷	رمادی ۲، اردوگاه (کمپ ۷).....
۳۳۸	رمادی ۳، اردوگاه (کمپ ۹).....
۳۳۹	رمادی ۱۰، اردوگاه.....
۳۴۲	رمادی ۱۳، اردوگاه.....
۳۴۴	روان‌شناسی اسارت.....
۳۴۷	روحانیت.....
۲۵۰	روزه و روزه‌داری.....
۲۵۲	رهاورد غربت.....
۲۵۵	زندان الرشید.....
۲۵۶	زندان انفرادی.....
۲۵۸	زیارت کربلا.....
۲۶۱	ستاد رسیدگی به امور آزادگان.....
۲۶۲	سرباز کوچک امام.....
۲۶۵	سرگرمی.....
۲۶۹	سور و سوگ (جشن و عزاداری).....
۲۷۳	شبه‌های بی‌مهتاب.....
۲۷۶	شست‌وشو و حمام.....
۲۷۸	شکوه مقاومت.....
۲۷۹	شهادای اسیر.....
۲۸۰	شهسواری، محمد.....
۲۸۳	صلیب سرخ.....
۲۸۷	طحانیان، مهدی.....
۲۹۱	عاشورای ۱۳۶۸ در اردوگاه ۱۲.....
۲۹۴	عکس.....
۲۹۷	فاتحی آقبلاغ، یعقوب (خلیل).....
۲۹۹	فرار.....
۳۰۱	فرخی‌راد، محمد.....
۳۰۵	قانون حمایت از آزادگان.....
۳۰۹	کتاب و کتاب‌خوانی.....
۳۱۱	کرکوک، اردوگاه.....
۳۱۵	گدالخته.....
۳۱۷	لشگری، حسین.....
۳۲۱	ما هشت نفر.....
۳۲۲	مترجمان.....
۳۲۴	محررم و عاشورا.....
۳۲۶	مخفیکاه.....
۳۲۷	مدیریت و رهبری.....
۳۳۰	مقاومت.....
۳۳۲	مقرری ماهانه اسرا.....
۳۳۳	مل‌صالح قاری.....
۳۳۵	من زندام.....
۳۳۷	منافقین.....
۳۴۰	منشور پاک‌ی و خدمتگزاری.....
۳۴۱	مؤسسه فرهنگی هنری پیام آزادگان.....
۳۴۳	موصل ۱، اردوگاه.....
۳۴۵	موصل ۲، اردوگاه.....
۳۴۸	موصل ۳، اردوگاه.....
۳۵۰	موصل ۴، اردوگاه.....
۳۵۲	میرشکار، خدیجه.....

آب

وضعیت آب در اردوگاه‌های اسیران ایرانی در عراق.

آب ماده‌ای مرکب ساخته‌شده از دو عنصر اکسیژن و هیدروژن است. ویژگی بی‌بویی، بی‌رنگی، و بی‌طعمی آب، آن را از دیگر مایعات متفاوت می‌سازد. بهترین تعریفی که می‌توان از آب عرضه داشت اینکه «آب مایه حیات است».

انسان از گذشته‌های دور و از بدو حیات، با آب رابطه مستحکمی داشته است. وجود هرگونه حیات، متکی به آب است. آب تقریباً هفتاد درصد وزن بدن انسان را تشکیل می‌دهد و در بیشتر فرایندهای متابولیسمی بدن، نقش حیاتی ایفا می‌کند. میزان نیاز بدن انسان به آب سالم، متفاوت است. این میزان، به معیارهایی از قبیل سن، سطح فعالیت، و محیط بستگی دارد؛ همچنین انسان پیوسته و در طول زندگی برای شست‌وشوی بدن، لباس‌ها، ظروف و غیره به عنصر آب نیازمند است. انسان تا با کمبود و یا نبود چیزی مواجه نشود، قدر آن را نمی‌داند.

اسیران ایرانی، در دوران اسارت به‌خصوص ساعات اولیه آن، کم‌وبیش با مشکل کم‌آبی یا بی‌آبی مواجه بودند؛ بعضی‌های عراقی از شیوه‌های مختلفی برای آزار اسیران استفاده می‌کردند که یکی از آنها قطع آب بود. بودند اسیرانی که در اثر بی‌آبی، تشنگی یا نوشیدن آب‌های آلوده دچار بیماری‌های مختلف شدند یا حتی جان خود را از دست داده و شهید شدند.

کمبود آب

خاجی (۱۳۹۱) کمبود یا نبود آب آشامیدنی در اردوگاه‌ها را امری همیشگی و عادی، به‌خصوص در دوران انتقال اسیران از خط مقدم جبهه تا اردوگاه‌ها و درون قرنطینه‌ها می‌داند.

به گفته زاغیان (۱۳۸۹)، اولین مشکلی که اسیران در زندان الرشید با آن مواجه بودند، کمبود آب بود: تانکر مکعب‌شکلی

کنار در ورودی آسایشگاه وجود داشت که در طول روز، اسیران برای نیاز خود از آب آن استفاده می‌کردند. اما آب آن تانکر جواب‌گوی نیاز اسرا نبود طوری که به‌کرات با کمبود آب مواجه بودیم و چون آب دستشویی‌ها هم مرتب قطع می‌شد، اسیران به‌ناچار از آب این تانکر استفاده می‌کردند؛ برای شست‌وشوی ظرف‌ها و لباس‌ها نیز از آب همین تانکر استفاده می‌شد.

قطع همیشگی آب

کویری بودن نواحی میانه و جنوب عراق، همچنین گرمای بسیار شدید آن، همواره این کشور را با مشکل کمبود آب مواجه کرده است. این مسئله در مقیاس وسیع‌تری سلامت اسرا را به خطر می‌انداخت. اسیران تقریباً با مشکل همیشگی قطع آب مواجه بودند.

عطایی (۱۳۸۹: ۱۳۷) در مورد اردوگاه موصل ۲ چنین بیان کرده است: «آب دستشویی به‌طور دایم قطع بود؛ سطل‌های آب را در کنار توالت‌ها قرار داده بودند و کسانی داوطلبانه مأمور پر کردن دایم این سطل‌ها از آب منبع شده بودند.» نوبرانی (۱۳۹۱: ۱۰۵) در مورد قاطع ۲ در اردوگاه رمادی (کمپ ۹) بیان کرده است: «قطع شدن آب و فشار آن، گاهی اوقات اعصاب همه را به هم می‌ریخت.»

در زمان داخل‌باش، اکثر ارشدها، که مسئولان اصلی داخل آسایشگاه‌ها بودند، به‌علت کمبود آب مصرفی و سهمیه‌بندی آن به اسیران اجازه نمی‌دادند که در زمان استفاده از توالت‌های ایستاده (سریایی) از آب استفاده کنند؛ همچنین در دستشویی، توالت و حمام‌ها نیز یا همواره آب قطع می‌شد و اگر بود، فشارش کم بود.

به‌علت کمبود یا قطع مکرر آب، بدن اسیران در بیشتر مواقع ناپاک بود. به گفته سالمی‌نژاد (۱۳۸۹: ۶۵) «تقریباً قطع همیشگی آب، مانع اجرای مسائل شرعی می‌شد... افراد تا روزها، با بدنی

ناپاک به انجام فرایض دینی خود مشغول بودند. در بعضی از موارد، اسرا با خیس کردن یک تکه ابر، اقدام به غسل می‌کردند.»

کمبود شیرهای آب

مشکل مضاعف اسیران برای شست‌وشوی ظرف‌ها و لباس‌ها کمبود تعداد شیر آب بود. نوبرانی (همان: ۱۰۷) بیان می‌کند: «بعضی روزها آب قطع می‌شد و لباس‌ها با کف روی دستمان می‌ماند... به‌علت کمبود آب و سخت و وقت‌گیر بودن شست‌وشوی ظرف‌ها از یغلاوی‌ها استفاده نمی‌کردیم و هر ده نفر دور یک ظرف غذا می‌نشستیم و غذا می‌خوردیم.»

وضعیت بهداشت آب، آلودگی آب‌ها

سلامتی انسان‌ها ارتباط مستقیم با آب سالم و بهداشتی دارد. نبود آب سالم در اردوگاه‌ها باعث بروز بیماری و آلودگی محیط می‌شد: «در شهر العماره، ما را درون سوله‌هایی تنگ جا دادند. عراقی‌ها لوله‌ها تانکر آب را در سوله آوردند و روی زمین گذاشتند، شیر آن را باز کردند که اسیران تشنه از آن آب بیاشامند. در آن آب، خون جنازه‌ها دوستان شهیدمان دیده می‌شد. همچنین ادرار بچه‌ها و سیمان و خاک هم با آب قاطی شده بود.» (رحمانیان، ۱۳۹۰)

عطایی (همان: ۱۲۲-۱۲۱) چنین گفته است: «اردوگاه‌های واقع در رمادی، که در معرض توفان‌های شن و خاک سیاه قرار داشت، به‌طور دائم با کمبود آب مواجه بودند و آب مصرفی هم آلوده و غیربهداشتی و دارای درصد بالایی از مواد معدنی بود... این دو امر، باعث بروز بیماری‌های پوستی، التهاب و عفونت کلیه و مثانه و رسوب سنگی در آنها شده بود.» رحمانیان (همان: ۶۵) در مورد اردوگاه موصل ۴، چنین بیان کرده است: «آب لوله‌ها زنگ‌زده بود. بچه‌ها با خوردن آن آب زرد و زنگ‌زده تا یک ماه به اسهال مبتلا شدند.»

سالمی‌نژاد (همان) بیان می‌کند که آب‌ها آهک داشتند و چون آب آهک‌دار، صابون و کف را به‌خوبی پاک نمی‌کند، اسیران پودر شوینده را در آب می‌ریختند و از آن به‌جای صابون استفاده می‌کردند و چون آب کافی برای شست‌وشو وجود نداشت، صابون و پودر رختشویی به‌خوبی از روی سطوح بدن پاک نمی‌شد و همین امر، به‌مرور زمان عوارضی را برای بدن به همراه داشت و سبب بروز بیماری‌هایی می‌شد.

به‌علت آلودگی آب، بیماری‌های پوستی نیز به شکل‌های عجیب و ناشناخته‌ای از جمله قارچ‌های پوستی، دمل‌های چرکی بزرگ و... در میان اسیران شایع بود. پزشکان متخصص صلیب سرخ، با تأکید بر آلودگی آب مصرفی، چند نوع از این بیماری‌ها را ناشناخته معرفی کردند؛ همچنین بیماری‌های انگلی، اسهال و تهوع ناشی از آب آلوده نیز در میان اسیران، به‌وفور شایع بود. (عطایی، همان)

گاه استفاده از وسایل دیگری غیر از لیوان سبب بروز بیماری در اسیران می‌شد: «در روزهای آغازین اسارت پوتین ظرف آب ما بود. آنهایی که می‌توانستند به مجروحان کمک کنند، با پوتین آب می‌آوردند. همین‌ها گاهی لباس خود را خیس می‌کردند و بقیه با مکیدن آن، کمی از عطش خود را برطرف می‌کردند.» (رحمانیان، همان: ۱۷)

شیوه‌های خنک کردن آب گرم

آب آشامیدنی گرم بود و اسیران برای خنک کردن آن به‌خصوص در فصل تابستان، از شیوه‌های مختلفی استفاده می‌کردند. یکی از این شیوه‌ها استفاده از خُبّانه بود. عراقی‌ها در هر آسایشگاه، به‌طور جداگانه، ظرف سفالینی به نام خُبّانه برای نگهداری و خنک کردن آب آشامیدنی در اختیار اسیران قرار داده بودند. این ظرف به شکل مخروطی وارونه بود که روی چهارپایه یا سه‌پایه‌ای که به همین منظور ساخته شده بود، قرار می‌گرفت. خُبّانه‌ها از نظر مقدار گنجایش آب متفاوت بودند و انواع بزرگ، کوچک و متوسط داشتند. تعداد خُبّانه‌ها در هر آسایشگاه محدود بود و جواب‌گوی نیاز اسیران نبود. البته باید توجه داشت که، در اردوگاه‌های صلیب سرخ‌نیدیده یا مفقودالائرها، از خُبّانه خبری نبود. حاجی (همان) گفته است که در آسایشگاه‌هایی که سطل آب یا خُبّانه وجود نداشت، اسیران آب موردنیاز خود در طول شب راه با یک لیوان به آسایشگاه می‌بردند.

اسیران با نایلون و پارچه، مشک‌های کوچکی درست می‌کردند و آن مشک‌ها را جلوی پنجره آویزان می‌کردند تا آب داخل آن خنک شود. از ظرف‌های فلزی نیز برای خنک کردن آب استفاده می‌شد؛ دور این ظرف‌ها، پارچه یا گونی می‌پیچیدند و آن را از آب پر و کنار پنجره، در معرض باد آویزان می‌کردند تا آب درون ظرف، کم‌کم بر اثر تبخیر حاصله خنک شود.